

Entre la retòrica i la realitat: Juventudes de la Sección Femenina. València (1945-1975)¹

M. del Carmen Agulló Díaz

Universitat de València

El principio de nuestro quehacer (de la Sección Femenina) será el de formar a la niña y a la mujer en todas sus dimensiones e incorporarla, activa y políticamente, al servicio de la Patria, de una Patria diversa en sus regiones, pero irrevocablemente unida hacia un destino universal.

Pilar Primo de Rivera

RESUM

La Sección Femenina, associació política dedicada durant quaranta anys a l'educació de les dones espanyoles, resta avui en l'oblit en el conjunt de la societat. La constatació d'aquest fet ens ha dut a esbrinar les causes del que considerem que és el seu fracàs en la socialització de les dones en el model falangista. És per això que, prenent com a objecte d'estudi les joventuts de la Sección Femenina a la província de València, descobrim les contradiccions inherents al seu discurs teòric (la *retòrica*) i entre aquest i les seues pràctiques educatives. Seran els records que en resten en les dones sobre les quals exerciren la seua influència (la *realitat*), els que ens facen presents aquestes incoherències que apuntem com a principals causes del seu desencert.

PARAULES CLAU: història de l'educació, País Valencià, franquisme, joventut, gènere.

1. Aquesta investigació està inclosa al projecte *Asociaciones juveniles, educación y socialización 1900-1976: Un estudio comparativo entre Cataluña, Valencia y Baleares*, Ministeri de Ciència i Tecnologia, BSO2000-0663-C04-04. L'autora és professora del Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació de la Universitat de València (adreça electrònica: M.Carmen.Agulló@uv.es).

ABSTRACT

The *Sección Femenina*, political association devoted during forty years to the education of Spanish women, is today forgotten by the society. This fact has taken us to inquire into the reasons for what we consider the failure of the Falangist model in the socialisation of women. For this reason, and through the study of the youth of the *Sección Femenina* in the province of Valencia, we discover the inherent contradictions between its theoretical discourse (the rhetoric) and its educational practices. Through the memories of those women where its influence was exerted (the reality) we show the incoherencies that we pinpoint as the main reasons for its errors.

Des que Francisco Franco va encarregar a Pilar Primo de Rivera i la *Sección Femenina* que ella encapçalava «la formación política y educación profesional de las mujeres encuadradas en las restantes secciones del Movimiento»,² fins que es va dissoldre aquesta institució, van transcórrer més de quaranta anys de presència aclaparadora en la societat civil. I, també, d'exercici d'un influx poderós sobre els costums, la ideologia i les pràctiques de les dones, sotmeses, des de menudes, al seu ascendent.

Omnipresents en tota mena d'espais educatius, culturals, esportius, d'assistència social, d'esplai, de música, i també privats, als quals accedien mitjançant els mitjans de comunicació social, les dones falangistes intentaren, amb escassos recursos econòmics, certament, però compensats amb grans dosis de compromís ideologicopolític, i de força de voluntat, convertir les dones al seu ideal falangista de dona. Amb aquesta finalitat gaudiren d'espais propis, de matèries curriculars que dispensaven en exclusiva i d'una quantitat immensa d'activitats que, any darrere any, afectaven la majoria de les joves de l'Estat.

Però, malgrat aquest inqüestionable ascendent, facilitat pel Nou Règim, cal fer esment que el mateix aparell estatal, si bé feia declaracions d'unitat ideològica, permetia, al mateix temps, l'existència d'un discret enfrontament entre les dones falangistes i les catòliques, per tal de conquerir un mateix sector, el de l'educació de xiquetes i joves, que va ser causa d'una contínua rivalitat ideològica, creiem que amb desfavorables resultats per a les falangistes.

Tot plegat, amb el transcurs dels anys van anar afeblint-se els resultats de la seua tasca educativa, i, a hores d'ara, ens trobem que, en bona part, la *Sección Femenina* passa inadvertida, llevat de puntuals aportacions, en el conjunt dels estudis educatius, tant en els de l'àmbit formal com en els de l'informal, aquest últim

2. Decret del 29 de desembre de 1939.

més ampli,³ tal vegada perquè resta en l'oblit, no sols dins dels cercles investigadors sinó, principalment, del conjunt de la societat.

És a partir d'aquesta ommissió, i d'aquesta mena d'amnèsia col·lectiva, que ens qüestionem sobre els motius del presumpte fracàs de la socialització de les dones en el model falangista, i, en especial, de la seua socialització política.⁴ Al mateix temps intentem indagar les causes per les quals s'arriba al punt que una institució, en teoria monopolitzadora de l'educació de les dones espanyoles, haja gairebé desaparegut de la nostra memòria històrica. Després d'haver consultat la literatura existent sobre el tema⁵ hem cregut convenient reduir la nostra inves-

3. Sobre la Sección Femenina i l'educació podeu consultar M. Carmen AGULLÓ DÍAZ, «Mujeres para Dios, para la Patria y para el Hogar (La educación de la mujer en los años 40)», a *Mujer y Educación en España. 1868-1975: VI Coloquio de Historia de la Educación*, Santiago, Sociedad Española de Historia de la Educación i Universidad de Santiago, 1990, p. 17-26; *La educación de la mujer durante el franquismo y su evolución en Valencia: 1951-1970*, València, Servei de Publicacions de la Universitat de València, 1994, col·lecció «Tesis Doctorales en Microficha»; «Azul y rosa: franquismo y educación femenina», a Alejandro MAYORDOMO PÉREZ (coord.), *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*, València, Universitat de València, Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació, 1998, p. 243-303; Alicia ALTED VIGIL, «La mujer en las coordenadas educativas del régimen franquista», a *Actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid i Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, 1986, p. 425-437; Consuelo FLECHA GARCÍA, «Algunos aspectos sobre la mujer en la política educativa durante el régimen de Franco», *Historia de la Educación* (Salamanca), núm. 8 (1989), p. 77-97; Teresa GONZÁLEZ PÉREZ, «La formación de las mujeres en la postguerra española. Canarias como ejemplo», *Bordón*, núm. 53 (2001), p. 369-385; Salomó MARQUÉS SUREDA, *L'escola pública durant el franquisme. La província de Girona (1939-1955)*, Barcelona, PPU, 1993; Alejandro MAYORDOMO PÉREZ, *Historia de la educación en España*, tom v, vol. 1 i 2, *Nacional-catolicismo y educación en la España de la postguerra*, Madrid, MEC, 1990; Teresa RABAZAS ROMERO, «La educación física del magisterio femenino en el franquismo», *Revista Complutense de Educación*, vol. 11, núm. 2 (2000), p. 167-198, i «Modelos de mujer sugeridos a las maestras en el franquismo», *Bordón*, núm. 53 (2001), p. 423-441.

4. M. Teresa Gallego ja havia apuntat la necessitat d'estudiar el paper que les dones havien mantingut en el procés de socialització política en el franquisme i, més en concret, l'abast del model ideològic proposat per la Sección Femenina. Al mateix temps, feia suggeriments sobre diversos problemes de caràcter conceptual i metodològic que aquest estudi implicava i que ens han estat de força utilitat per guiar la nostra investigació. Vegeu M. Teresa GALLEGRO MÉNDEZ, «Notas sobre el poder, la socialización política y la mujer (La Sección Femenina de Falange)», a *Actas de I Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Nuevas perspectivas sobre la mujer*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid i Seminario de Estudios de la Mujer, 1982, p. 42-49.

5. Per tal de fer un seguiment de les activitats de la Sección Femenina en diferents punts de l'Estat, així com alguns apunts sobre la ideologia que les sustenta, podeu consultar M. Carmen AGULLÓ DÍAZ, *La educación de la mujer durante el franquismo y su evolución en Valencia. 1951-1970*, València, Servei de Publicacions de la Universitat de València, 1994, col·lecció «Tesis Doctorales en Microficha»; «Coros y Danzas de la Sección Femenina: Política i folklore», *Revista XXVI Festa de les Danses de la Vall d'Albaida* (Ajuntament d'Agullent), (2003), p. 106-115; Inmaculada BLASCO HERRANZ, *Armas femeninas para la contrarrevolución: la Sección Femenina en Aragón (1936-1950)*, Málaga, Universidad de Málaga, 1999; Esperanza BOSCH FIOI i Victoria

tigació a un univers limitat, l'obra duta a terme per les Juventudes de la Sección Femenina en una zona força important com és la *provincia* de València. I aquesta decisió l'hem pres tenint en compte que es tracta d'una organització d'àmbit estatal, que no reconeix ni té en compte les particularitats de les diferents nacionalitats i regions que conformen l'Estat espanyol; per tant, les directrius i la ideologia a transmetre han estat les mateixes per al conjunt de les dones, la qual cosa ens permet, en certa part, extrapolar les d'una zona concreta a la resta de l'Estat. Malgrat aquesta presumpta uniformitat, nosaltres sí que tenim en compte les nostres característiques pròpies, i algunes de les causes que hem esbrinat creiem que, sense ser exclusives del nostre àmbit d'estudi, sí que tenen a València un relleu que pot fer que no apareguin amb la mateixa intensitat en altres zones de l'Estat.

És el nostre objectiu no sols procurar una aproximació a la realitat de les accions educatives dutes a terme per la Sección Femenina a València, i, més en concret, entre les joves valencianes, sinó intentar establir l'efectivitat d'aquesta acció en les receptores, més o menys passives, a les quals es dirigien. Es tracta, per tant, en un primer moment, de relatar, de manera descriptiva, el discurs i les activitats dutes a terme per l'organització de les Juventudes de la Sección Femenina valenciana, al llarg d'un període delimitat entre 1945 i 1975, i que conformaran el que hem denominat la seua *retòrica*. En un segon moment ens aproximarem a la seua

FERRER PÉREZ, *El model de dona a la Secció Femenina: Implantació a les Illes Balears (1939-1975)*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1997; Estrella CASERO, *La España que bailó con Franco*, Madrid, Nuevas Estructuras, 2000; Fernanda del RINCÓN, «Mujeres azules en la guerra civil», a *Estudios d'Història contemporània del País Valencià*, núm. 7, Dossier Guerra Civil, Universitat de València, 1982, p. 45-67; José Manuel Díez FUENTES, «Las Juventudes Femeninas de FET y JONS en la provincia de Alicante: 1939-1950», a *Actas del II Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Alacant, 1995, p. 109-111; Matilde EIROA SAN FRANCISCO, «Trabajo asistencial. El servicio social de Sección Femenina», a M. Teresa LÓPEZ BELTRÁN (coord.), *Las Mujeres en Andalucía: Actas del II Encuentro Interdisciplinar de Estudios de la Mujer en Andalucía*, vol. II, Málaga, Diputación Provincial de Málaga, 1993, p. 301-314; Victoria Lorée ENDERS, «Problematic Portraits: the Ambiguous Role of the Sección Femenina of the Falange», a Victoria Lorée ENDERS i Pamela B. RADCLIFF (ed.), *Constructing Spanish Womanhood: Female Identity in Modern Spain*, Nova York, University of New York Press, 1999, p. 375-399; Àngels FERRÀNDIZ I CIVIL, «La Sección Femenina de FET y de las JONS a Sabadell, 1939-1945», *Arraona: Revista d'Història*, Sabadell, núm. 5 (1989), p. 43-53; Antonieta JARNE, *La Secció Femenina a Lleida. Els anys «triomfals»*, Lleida, Pagès Editors, 1991; Mercedes NOVAL CLEMENTE, *La Sección Femenina en Murcia: Educación, cultura e ideología (1939-1977)*, Murcia, Universidad de Murcia, 1999, tesi doctoral inèdita dirigida pel doctor Antonio Viñao; Inmaculada PASTOR I HOMS, *La educación femenina en la postguerra (1939-1945)*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1984; Francisco J. SÁNCHEZ LLAMAS, «Las enseñanzas para la mujer en las cátedras ambulantes de la Sección Femenina de FET y de las JONS», a *El curriculum: historia de una mediación social y cultural: IX Coloquio de Historia de la Educación*, Granada, Universidad de Granada, 1996, p. 95-99.

autèntica presència, el seu pes i la seua influència, és a dir a la *realitat*, el que ha quedat en la memòria de les xiquetes i joves que hi estigueren relacionades en algun grau.

Per tal d'esbrinar la *retòrica* utilitzarem, bàsicament, tres fonts:

— Els textos que conformaran el discurs falangista adaptat a les dones, i que es troben a les seues publicacions, documents interns i públics, textos educatius, discursos en efemèrides...

— Les dades que la mateixa organització aportava d'afiliades i activitats previstes i efectivament dutes a terme, dades extretes de la documentació produïda per elles mateixes i conservada als arxius;⁶

— Les notícies que sobre les tasques desenvolupades per la Sección Femenina relatava el diari *Levante*, membre, a València, de la cadena de diaris del moviment.

La *realitat* de la seua actuació, i, en particular, de l'intent de les falangistes de socialitzar les dones en els seus models femenins, intentarem d'aclarir-la a través de la memòria, el record que resta de les organitzacions juvenils i de la mateixa Sección Femenina en les mentalitats de les avui dones, aleshores xiquetes i joves: quines activitats recorden haver realitzat i per a què els havien servit, quina formació política els imprimien, quina imatge perdura de les *mandos falangistes*, si se sentien o no identificades amb elles.⁷

A partir d'aquestes informacions, mitjançant la comparació entre el discurs teòric —la *retòrica*— i les dades obtingudes de les informadores —la *realitat*— intentarem identificar el grau d'eficàcia socialitzadora de l'organització.

6. A hores d'ara els arxius de la Sección Femenina estan adscrits, el de la Delegació de València a l'Arxiu del Regne de València (ARV), i el corresponent a la Delegació Nacional, a l'Arxiu General de l'Administració (AGA), a Alcalá d'Henares. De la documentació dipositada a l'ARV hem consultat la conservada al fons Sección Femenina, en les referències: caixa 20, signatures 95, 96 i 97 (resum de les memòries d'activitats dels anys 1943-1951, 1952-1968 i 1969-1977); caixa 20 i 21, signatures 99, 100 i 101 (Juventudes); caixa 37, signatura 149 (fotografies de 1944); caixa 52, signatura 211 (fotografies i retalls de premsa 1944-1977). De l'AGA, de la secció Cultura, els fons de Juventudes de la Sección Femenina, núm. id. 51.31, topogr. 23/031, grup 1, núm. 2, caixa 164. Cal fer esment que, com gairebé tota investigació duta a terme durant el període franquista, l'aproximació quantitativa a aquest tema és força difícil perquè les dades estadístiques no segueixen, en el curs dels anys, les mateixes pautes, per la qual cosa la realització de sèries és una tasca impossible. No sols canvien les denominacions de les instàncies encarregades sinó també les categories classificatòries, de manera que ens trobem, en determinats anys, amb xifres molt disperses, difícilment creïbles, que trenquen tota una sèrie de dades. Malgrat aquestes dificultats, intentarem donar aquelles que ens semblen més representatives per tal de facilitar la interpretació qualitativa que desitgem realitzar.

7. Per tal d'establir quines son les percepcions i la memòria sobre la Sección Femenina, hem arrellegat les dades mitjançant enquestes efectuades a dues-centes onze dones que visqueren a pobles i ciutats valencianes, des dels anys quaranta fins als vuitanta.

1. La retòrica: Les associacions juvenils de la Sección Femenina a València

L'organització de la Sección Femenina a València sembla que no va ser possible fins al 1936, després que Vicenta i Maria Inmaculada Chabás contactaren amb l'organització estatal i donaren suport a la candidatura de Falange en les eleccions guanyades pel Front Popular, per la qual cosa Pilar va nomenar el març de 1936 Vicenta Chabás cap de la Sección valenciana, i la seua germana Maria, secretària.

Les germanes Chabás, Ana M. de Perogordo, María Barberá i Blanca Salinas, acompanyades del falangista Enrique Esteve, van realitzar viatges pels pobles de la província per tal de fundar les primeres delegacions locals.⁸ Malgrat el descapçalament de l'organització, la Sección Femenina continuaria funcionant en tasques de Socorro Blanco i establiria contactes amb els revoltats, com es pot deduir de l'afusellament a Barcelona de Carmen Tronchoni Soria, telefonista valenciana implicada en la fugida de diversos nacionals de la zona republicana.⁹

Finalitzada la guerra, la Sección Femenina i Auxilio Social foren les encarregades d'atendre el gran nombre de xiquets i xiquetes fills de represaliats i orfes de guerra. Auxilio Social reintegraria a les seues famílies els menuts que hi havien estat evacuats durant la guerra en les diferents colònies infantils o amb famílies valencianes, i, al mateix temps, la Sección Femenina començà la seua tasca d'assistència educativa i de formació *integral* de les dones.

La seua organització, seguint les característiques estatals, responia a una estructura jeràrquica vertical i piramidal, distribuïda per raó del *mando* i dels serveis (*regidurías*). Segons la jerarquització de *mando*, en cada província la cap, màxima autoritat, era la delegada provincial, assistida per la secretària provincial, la qual tenia la consideració de *mando superior*.¹⁰ Altres *mandos*, situades en un grau infe-

8. També foren les germanes Chabás qui visitaren a José Antonio a la presó d'Alacant. Uns mesos després, foren detingudes i, amb una altra falangista, Casilda de Castellví, afusellades en el Picadero de Paterna el 6 d'octubre de 1936. Una vegada finalitzada la guerra, es convertirien en un dels mites de dones falangistes: es donà el seu nom a les principals institucions de la Sección Femenina valenciana, com la Granja-Escuela Hermanas Chabás o l'Escuela Regional de Mandos Vicenta Chabás, a més d'un cèntric carrer de València (actual carrer de Barcelonina). Amb el nom de Casilda de Castellví es retolarien l'Hogar Rural de Rocafort, un carrer (al costat de la caserna de l'Exèrcit de l'Aire) i unes escoles nacionals de la capital, i amb el de Carmen Tronchoni (una altra falangista afusellada), un carrer de València (prolongació del de Casilda de Castellví).

9. Relat novel·lat de les activitats i la mort de Carmen Tronchoni a *Consigna*, núm. 114 (juliol 1950), p. 10-11.

10. Les regidories creades a València eren les d'Administració i Personal (de caràcter intern), Formació, Premsa i Propaganda, Divulgació i Assistència Sanitària-Social, Joventuts, Hermandad de la Ciudad y el Campo (el 1956 passa a anomenar-se de Treball), Cultura, Educació Física i Servicio Social. També el 1956 es crea la d'Educació.

rior, eren les delegades locals —encara que la delegada local de València capital tenia la consideració de *mando superior*—, secretàries locals, caps de districte, caps de secció i caps de grup. Les regidores de cada servei en l'àmbit provincial i local, per la seua part, eren denominades *jerarquies de servei*.

Les dones majors de disset anys podien ésser afiliades a la Sección Femenina. Fins a complir aquesta edat, les xiquetes i joves entre set i disset anys eren membres de les joventuts, que estarien, des de 1945, sota la direcció de la Regiduría de Juventudes. El seu origen es remunta, però, a la creació de la branca femenina del Frente de Juventudes, el 1937, amb la finalitat de dur a terme la formació política i religiosa, el desenvolupament físic i la preparació per a la llar de totes les xiquetes i joves espanyoles.

Aquesta relativa independència organitzativa de les dones més joves de la Sección Femenina no venia de gust a Pilar Primo de Rivera, qui desitjava unificar les branques femenines tant del SEU com del Frente de Juventudes¹¹ dins de la Sección Femenina, amb l'argument que era a elles a qui Franco havia encomanat, en exclusiva, la tasca de formar les dones espanyoles. La unificació es duria a terme el 1945, encara que no comportava un canvi significatiu ni en la ideologia ni en les pràctiques de les joventuts, perquè quan estaven al Frente de Juventudes, malgrat pertànyer a la mateixa organització, les diferències entre les branques masculines i femenines eren molt clares i estrictes. Recordem unes instruccions publicades el 1942, on s'expliquen detalladament els diferents i específics objectius de la formació de xiquets i xiquetes:

En los locales donde se actúa directamente con las afiliadas existe una separación absoluta entre las dos ramas, teniendo distintos centros de reunión. De este modo se diferencia y define perfectamente la formación y misión de cada rama masculina y femenina. El niño endurece su cuerpo con el ejercicio físico y la disciplina militar y temple su espíritu con la doctrina nacional-sindicalista, en colaboración con la Iglesia recibe su formación religiosa, y así en un día próximo será un nuevo soldado de la Patria. Y la niña va formándose tanto en la austeridad, la disciplina femenina y la alegría, y aprende profundamente cómo han

11. Des de la creació de la delegació nacional del Frente de Juventudes, les xiquetes estaven organitzades en la branca femenina, però ja en plena guerra la Sección Femenina va fer explícita la seua intenció d'enquadrar no sols les dones majors, sinó també totes les xiquetes de vuit a quinze anys. Fins al 1945 les joves havien estat subordinades a la branca masculina, malgrat que els comandaments eren dones, amb una relativa dependència de la Sección Femenina. Aquesta lluita pel control d'una organització de dones és semblant a la que Pilar va dur a terme pel Servicio Social, inicialment en mans de Mercedes Sanz Bachiller, que l'havia format. L'ordre del secretari general de FET del 24 de gener de 1945 convertia la Sección Femenina del Frente de Juventudes en la Juventud de la Sección Femenina del Movimiento.

de ser las mujeres cristianas y falangistas de la Patria. Bien quisiéramos que la mano de Dios señalara a nuestra generación para ser la última en el sacrificio militar como problema de vida o muerte para España y para Europa; pero si así no fuera, ellos serán los soldados como los hermanos mayores que cayeron cara al sol, y ellas como las camaradas que las precedieron en la Sección Femenina, sabrán lo mismo curar sus heridas y lavar sus ropas que bordar las banderas que llevarán por los caminos del Imperio.¹²

La Regiduría de Juventudes de la Sección Femenina continuaría aquesta tasca des del 1945 fins a la seua dissolució, el 1977. Seguidament ens ocuparem de la seua estructura, organització i activitats. Però primer cal detenir-se en el discurs que dóna fonaments teòrics a aquestes activitats en la mesura que traça les línies directrius dels models en els quals es pretenia socialitzar les joves espanyoles.

1.1. *Ambigüitats i incoherències d'un discurs*

La principal missió de la Sección Femenina era la formació de les dones, però partint sempre de la premissa de la seua subordinació a l'home. José Antonio, el seu fundador i principal ideòleg, no va ser massa explícit en allò que feia referència al que considerava el paper social més adequat per a les dones —tema al qual va dedicar escasses línies en la seua abundant producció polícol·literària, malgrat que era un dels temes de debat més candents en els anys republicans— i ens va remetre a una ambigua autoqualificació de «ni feminista ni galante»:

La galantería no era otra cosa que una estafa para la mujer. Se la sobornaba con unos cuantos piropos, para arrinconarla en una privación de todas las consideraciones serias. Se la distraía con un jarabe de palabras, se la cultivaba una supuesta estúpida para relegarla a un papel frívolo y decorativo. Nosotros sabemos hasta dónde cala la misión entrañable de la mujer, y nos guardaremos muy bien de tratarla nunca como tonta destinataria de piropos.

Tampoco somos feministas. No entendemos que la manera de respetar a la mujer consista en sustraerla a su magnífico destino y entregarla a funciones varoniles. A mí siempre me ha dado tristeza ver a la mujer en ejercicios de hombre, toda afanada y desquiciada en una rivalidad donde lleva (entre la morbosa complacencia de los competidores masculinos) todas las de perder.¹³

12. *Revista de Mandos del Frente de Juventudes: Órgano Oficial de la Delegación Nacional del Frente de Juventudes*, núm. 1 (gener 1942), p. 24-25.

13. Pilar PRIMO DE RIVERA i José Antonio SÁENZ DE HEREDIA, *Obras completas*, Madrid, Publicaciones Españolas, 1950, p. 104.

La resta d'ideòlegs falangistes tampoc no van fer d'aquest tema una de les seues prioritats, malgrat que de la seua permanent exaltació de la masculinitat i dels valors considerats virils es pot deduir la conseqüent infravaloració de les capacitats i aptituds de les dones. Seria la mateixa Sección Femenina l'encarregada d'anar proporcionant-se un cos teòric que aniria adaptant al ritme dels temps.

El seu discurs sobre la feminitat¹⁴ parteix de la tradicional i radical divisió per raons de gènere, per la qual l'home s'identifica amb la intel·ligència i la dona amb el sentiment, fet que comporta tota una sèrie de qualitats vinculades diferents, bé a la masculinitat, bé a la feminitat: «el Frente de Juventudes Femenino es el que más tenéis que cuidar, porque si importancia tiene la rama masculina, encargada de formar inteligencias, no la tiene menos la rama femenina, encargada de formar corazones».¹⁵

Fruit d'aquesta divisió radical, els papers socials també seran diferents i complementaris, encara que mai en termes d'igualtat, sinó considerant superiors els referents a la masculinitat. En allò que respecta a la seua funció social, mentre l'element masculí cal que sacrifiqui la seua vida per la Pàtria, el femení ha de produir noves vides. La maternitat és el servei suprem que la Falange (igual que el feixisme, el nazisme, el salazarisme i les ideologies tradicionals) reserven a les dones, maternitat que anirà acompanyada de la realització dels treballs de cura dels fills, del marit i de la casa, així com de la reproducció de la ideologia dins de l'àmbit familiar.

La professió de les dones ha de ser, en resum, la de mestressa, esposa, mare. Amb aquesta finalitat caldrà educar-la, des de la primera infància, sempre de manera diferent de l'home i separada d'ell, procurant-li una formació de caràcter do-

14. Malgrat la seua antiguitat, continua sent d'imprescindible consulta per tal d'apropar-nos a la ideologia de la Sección Femenina i als seus models de dona l'obra de M. Teresa GALLEGO MÉNDEZ, *Mujer, falange y franquismo*, Madrid, Taurus, 1983, i, des de la mateixa perspectiva crítica, AURORA MORCILLO GÓMEZ, «Por la senda del franquismo», *Historia* 16, núm. 145 (1988), p. 86-90; ROSARIO SÁNCHEZ LÓPEZ, «La Sección Femenina: una institució legitimadora del franquisme», *L'Avenç*, núm. 121 (1988), p. 52-55; *Mujer española: Una sombra de destino en lo universal: Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*, Múrcia, Universidad de Murcia, Secretariado de Publicaciones, 1990; «La Sección Femenina, una institución en busca de investigador. Análisis crítico de la bibliografía disponible», *Historia Social*, núm. 17 (1993), p. 141-154. Des de la defensa de la pròpia ideologia, a més de les obres produïdes per elles, a les quals farem referència en aquest text, vegeu PILAR PRIMO DE RIVERA, *Recuerdos de una vida*, Madrid, Dyrsa, 1983; LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, Madrid, Asociación Nueva Andadura, 1993.

15. Paraules de María Ricart, secretària provincial de la Sección Femenina, en la conferència «Funcionamiento y normas de su servicio», a JEFATURA PROVINCIAL DE FET Y DE LAS JONS, *Conferencias: Cursillo de perfeccionamiento para jefes locales y alcaldes*, València, 1945.

mèstic, pràctic, útil, i allunyant-la de vel·leïtats intel·lectuals. Formades en la concepció de la maternitat com a principal (i a vegades únic) fi de la seua vida, l'acceptació de la supremacia del baró i la pràctica de l'obediència com el màxim valor social, l'ideal de dona és aquella que, com Penèlope, reduïda a l'espai domèstic, espera, abnegada, pacient, però sense cessar de treballar en feines femenines, el retorn de l'home. Aquest discurs, certament gens original, que beu en les fonts del conservadorisme patriarcal més tradicional, presenta, en el cas de les falangistes, certes particularitats, que contribuiran a dotar-lo d'una certa incoherència i ambigüïtat.

Partint, doncs, del supòsit que la maternitat és l'ideal femení de vida, no es pot dir amb propietat que ho siga per a les pròpies militants falangistes. I és que així com l'Església proposava un model de dona per a l'elit (la consagració a Déu) i un altre per a la resta (la maternitat), la Sección Femenina també desenvoluparia dos models diferents: un per a les militants i *mandos* de l'organització, i un altre per

TAULA 1

	<i>Model de dona falangista</i>	<i>Model falangista de dona</i>
Servei	A la Pàtria	A la Pàtria
Mitjançant	La militància	La maternitat
Deures	Socialitzar les dones en el model falangista de dona	Treball domèstic, cura de l'espòs i els fills
Maternitat	Espiritual	Física
Qualitats	Valor, audàcia, capacitat dirigent, obediència, model d'estil falangista, abnegació	Submissió, obediència, seguidora d'estil falangista, abnegació
Sexualitat	Sublimada	Reprimida
Políticament	Participa de manera activa	Receptora i transmissora d'ideologia.
Religiositat	Catòlica	Catòlica
Àmbit	Públic	Privat
Espai propi	Exclusivament de dones	Dones i homes

al conjunt de la població femenina.¹⁶ Els dos models coincidirien amb el catòlic en l'exaltació suprema de la maternitat, bé sia en la vessant física o en l'espiritual, però l'argumentació del perquè d'aquesta renúncia a la maternitat física per part de religioses i falangistes seria força diferent i amb conseqüències, al nostre parer, desfavorables, per incomprensibles, en el cas de les falangistes.

Les militants falangistes sacrificaran la maternitat física en benefici de l'espiritual, dedicant les seues vides a la difusió del missatge nacionalsindicalista. La militància és la seua manera de servir la Pàtria, però, mentre en el discurs femení catòlic l'explicació és senzilla i coherent, fàcil de comprendre dins dels paràmetres de la fe, perquè la religiosa, unida al Senyor, renuncia a la maternitat física per tal de poder-se dedicar a la maternitat més àmplia, espiritual, en el cas de les falangistes, resulta una mica incongruent perquè renunciem a ser mares per dedicar-se a una tasca de caràcter polític, que elles mateixes consideren poc apropiada per a les dones, ja que fa referència a l'àmbit públic, del qual han de restar excloses i, més encara, en la ideologia falangista, on es delimitava la funció política com a destinada en exclusiva als homes. A més, el franquisme difonia la idea que la politització de la societat era dolenta. Dificilment es comprèn un discurs que, al mateix temps que condemna la dedicació a la política, i de manera especial en el cas de les dones, intenta utilitzar-la com a explicació per tal de no seguir les pautes de l'ideal de feminitat que les falangistes difonen.

Un altre terme del discurs que presenta una certa ambigüitat és el que fa referència a les qualitats que han de definir les falangistes perquè, segons manifesten, han de ser les que configuren un caràcter fort, però aquestes escassament es poden considerar pròpies de l'ideal de feminitat. Així se'ls demana: «Acusar una personalidad destacada. [...] Su carácter debe ser serio pero no por esto deje de ser alegre. Que sepa hacerse obedecer y respetar por todas las camaradas sin caer en el despotismo. Que sea religiosa y su moralidad buena. Que sepa leer y escribir.»¹⁷

No es pot oblidar que les falangistes tenen un efectiu poder de *mando* que han de desenvolupar per tal de fer-se obeir per les seues subordinades. Aquesta necessitat fa que hagin d'assumir com a pròpies algunes de les qualitats considerades masculines: valor, audàcia, intel·ligència, capacitat dirigent, i l'obediència respecte als seus superiors. «A las afiliadas se les pide espíritu de servicio y sacrificio para desempeñar los menesteres que se les encomiendan, pero a vosotras se os exige

16. Una primera i suggeridora aproximació al tema dels diferents i contradictoris models de dona presentats pel falangisme es troba a Marie Aline BARRACHINA, «Ideal de la mujer falangista. Ideal falangista de la mujer», a *Las mujeres y la Guerra Civil Española*, Madrid, Ministerio de Cultura i Instituto de la Mujer, 1991, p. 211-217.

17. Circular núm. 2 de la Delegació Provincial de València de la Sección Femenina del 12 de setembre de 1940, Arxiu Municipal Montaverner.

además, justicia, fortaleza y templanza para vuestro mando [...]. Serán elegidas las más inteligentes, las más disciplinadas, las que demuestren mejor espíritu falangista y más abnegación en el servicio.»¹⁸

Tot plegat configura un model ambigu, amb trets escassament concordants amb la definició clàssica de feminitat que les falangistes volen fer seua, i que, de vegades, restarien clarament ubicats dins de l'àmbit de la masculinitat, entès, és clar, a la manera tradicional. Tal vegada la reiterada menció de la necessitat de ser «molt dones» respongui a la consciència que la imatge que presentaven no era la desitjada. Per això des de ben prompte s'intenten, per exemple, allunyar els trets més militaristes (i, per tant, masculinitzants) de l'activitat diària.

Recordem, amb aquesta intencionalitat, les paraules d'Isabel de Castellví, regidora provincial de la Sección Femenina, quan el març de 1939, pocs dies després de l'entrada de les tropes franquistes a València, insistia que les organitzacions juvenils havien de formar xiquetes que arribessin a ser «mujeres muy mujeres»:

La Organización Juvenil Femenina inicia a las niñas en la doctrina del nacionalsindicalismo. Tiene por fin formar un tipo de mujer perfecto, dotado de un carácter enérgico, serio, consciente de sus deberes hacia Dios y la Patria y, sobre todo, siempre exquisitamente femenina.

Quedan, por lo tanto, fuera de nuestro programa todas las manifestaciones que puedan influir sobre las niñas haciéndolas perder esa calidad esencial y dándoles una apariencia masculinizada. Incluimos entre las mismas la instrucción militar y los desfiles. Las niñas irán formadas, entendiéndose por tal el ir encuadradas de tres en fondo, sin marcar el paso, tan sólo para asistir a la Santa Misa, actos oficiales, para entrar en las «Casas de Flechas» en las «Tardes de Enseñanza» y para las marchas o excursiones que realizan los domingos. Únicamente en estas ocasiones usarán uniforme ya que el honor de llevarlo obliga a seguir una forma de conducta que ha de ser controlada por las jerarquía.¹⁹

Esbossats, en fi, els trets del discurs falangista, que ens semblen certament incoherents, passem ara a relatar els esforços que la Sección Femenina va dedicar per socialitzar en el seu ideal falangista de dona, mestressa i mare, patriota i religiosa les joves espanyoles, i que pot condensar-se en un lema que resumeix aquesta visió de la missió femenina i que ha estat repetit i transmès per múltiples canals: «Mujeres para Dios, para la Patria y para el Hogar».

18. Pilar PRIMO DE RIVERA i José Antonio SÁENZ DE HEREDIA, *Discursos, circulares, escritos*, Madrid, 1947, p. 9.

19. Circular del 15 de maig de 1939 de la regidora provincial de la Sección Femenina de València, Isabel de Castellví.

1.2. *Activitats de Juventudes de la Sección Femenina valenciana*

Els dos models de la Sección Femenina es difondrien mitjançant una complexa xarxa d'institucions que s'articulava per tal d'aconseguir tant l'anomenada «formación de formadores» —donar la instrucció adient a una elit dirigent que seria l'encarregada de formar la resta de dones— com la difusió entre la població de l'ideal falangista de dona. Amb aquesta doble finalitat durien a la pràctica un conjunt divers d'activitats que cal situar dins dels àmbits educatius formal, no formal i informal. Les pàgines següents les dedicarem a descriure-les.

La Sección Femenina començava la seua tasca de captació i formació des de les edats més primerenques i la perllongava en el temps fins a la maduresa, diversificant-la en totes les àrees d'activitat de les dones. Seria la Regiduría de Juventudes de la Sección Femenina, com hem apuntat amb anterioritat, l'encarregada d'aquesta tasca ideologitzadora, que enquadrava les joventuts en quatre seccions, anomenades *escolars*, *aprenentes*, *ajuda juvenil*²⁰ i *afiliades*.²¹ L'espai on les xiquetes duïen a terme les seues tasques quotidianes era el que donava nom a les seccions on s'agrupaven. D'ací la classificació en *escolars* i *aprenentes*. D'elles, les millors, prèviament seleccionades, passaven a ser *afiliades*.

Les *escolars* eren totes les xiquetes que assistien a escoles o col·legis, i rebien la formació política als centres d'ensenyança, mentre que les *aprenentes* eren «todas las productoras de 14 a 17 años, cualquiera que sea su categoría profesional» (Llei del 16 de juliol de 1942) i rebien la formació corresponent als centres de treball. Per la seua part, les *afiliades* eren la «juventud que está al servicio directo y voluntario de la Patria dentro de la disciplina falangista» i rebien una atenció especial pel fet de ser considerades el viver de la futura Sección Femenina, seguint, per a la seua organització, els principis basats en la forta jerarquitització que regia tot l'organigrama falangista i que, en el cas de les joventuts, eren molt semblants als de les associacions juvenils alemanyes, italianes i portugueses.

Es tractava d'una estructura jerarquitzada, autoritària i elitista, que suposava una separació de xiquets i xiquetes des d'edats molt primerenques, mentre que fomentava la submissió, la paciència i, al mateix temps, un sentiment de pertinença a la minoria escollida, perquè «si los Mandos han de ser mejores que las afiliadas y darles ejemplo en todo, las afiliadas han de ser mejores que aquellas otras

20. Ayuda Juvenil, com el seu nom avança, es tracta d'un departament amb una vessant assistencial que es concreta en la creació de beques anomenades «Ayuda a la Juventud» en les divisions d'ajut a l'estudi i al treball. Vegeu A. INIESTA CORREDOR, *El Orden Nuevo en la educación de juventudes*, Madrid, Magisterio Español, 1941.

21. DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA, *Lecciones sobre organización de las Juventudes: Departamento de afiliadas*, Madrid, 1954.

niñas que no lo estén, y darles, a su vez, ejemplo para que por ellas conozcan y admiren a la Falange, para que sientan la noble *envidia* del que desea una cosa buena, una superación, y por ellas vengan a las Juventudes de la Sección Femenina las mejores niñas de su colegio y de su taller».²²

Segons la seua edat, les *afiliades* eren enquadrades en grups que rebien diferents denominacions, que canviarien al llarg dels anys.

TAULA 2

Denominacions de la Sección Femenina del Frente de Juventudes	
1937	1954
Margaritas: 7 a 10 anys	Margaritas: 7 a 10 anys
Flechas: 11 a 13 anys	Luceros: 11 a 13 anys
Flechas azules: 14 a 17 anys	Flechas: 14 a 17 anys

Les *afiliades* també es dividien en *escolars* i *aprenentes*. Les *afiliades escolars* eren aquelles que estudiaven i, a més de la formació que rebien amb la resta d'alumnes com a *escolars* que eren, se'ls impartia, per a elles soles, dins de la seua escola, una formació específica. A més, podien gaudir de l'*ajuda juvenil* en les vessants sanitària i de beques per als seus estudis, i tenien preferència a l'hora d'assistir als albergs d'estiu. Per la seua part, les *afiliades aprenentes* eren les que realitzaven un treball remunerat.

Totes dues podien assistir a les anomenades *casas de flechas*, concebudes com llocs de reunió i de formació específica per a elles i destinades a formar-les individualment i a destacar vocacions per a possibles militants. Entre les seues finalitats destaquem les d'unir classes socials i desplegar un pla de formació que inclou activitats recreatives i formatives. A l'edat de disset anys les *afiliades (flechas)* que ho sol·licitaven i eren informades favorablement, passaven a ser militants de la Sección Femenina. L'informe de la delegada de València davant el Consejo Nacional de 1960 apunta la quantitat de 6.331 *afiliades* en el període 1958-1959;²³ creiem, però, que són més realistes les xifres anuals de pas de *flechas azules*, complidores de Servicio Social (SS) i universitàries del Sindicato Español Universitario (SEU) a militants de l'organització regular, les quals oscil·len al voltant d'unes cinquanta a l'any, cosa que suposaria unes mil *afiliades* en vint anys, xifra que encara ens sembla molt alta.

22. DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA, *Lecciones sobre organización de las Juventudes: Departamento de afiliadas*, Madrid, 1954, p. 72.

23. CONSEJO NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA (gener 1959).

TAULA 3

Any	Afiliades	Procedència
1952	42	9 del SEU, 33 del SS
1956	150	90 de Juventudes, 60 de SS i SEU.
1964	70	
1965	37	
1968	53	
1969	33	

No volem deixar de ressenyar el ritual del pas de joventuts a militants, per la parafernàlia i simbologia que suposa. A més de realitzar-se en moltes ocasions en el Palau de la Generalitat, en eixos moments seu de la Diputació, amb les connotacions centralistes i unificadores que suposa; si seguim el relat que el diari *Levante* fa de l'acte del 15 d'octubre, Santa Teresa de Jesús, patrona de la Sección Femenina, l'any 1951 a València, descobrirem, tant la importància atorgada, en un acte merament polític, al contingut religiós (amb l'oïda de la missa i la conferència del frare carmelità), com la presència d'un comandament superior masculí per tal de rebre el jurament de les noves militants. Cal remarcar que ha de ser un home qui doni testimoni de la promesa, malgrat que es tracti d'una organització de dones. En cap moment s'oblida el pes i el que hi havia darrere d'una legislació que impedia a les dones ser testimonis en judicis per la seua presumpta manca de capacitat:

Paso de *Flechas Azules*, cumplidoras del Servicio Social y afiliadas al SEU a la organización. Por la mañana oyeron la Santa Misa en la capilla de la Escuela Provincial de Mandos de Beniferri. Palabras de despedida de la regidora provincial de Juventudes. Tomó juramento a las nuevas afiliadas el subjefe provincial del movimiento, cantándose el *Cara al Sol*. Por la tarde en la Casa de los Obreros sesión de teatro, festival con grupos de danzas de flechas, de productoras y de la *Sección Femenina*. Se representó un romance de Lope de Vega sobre Santa Teresa y dio una magistral lección sobre la Santa el reverendo padre Benedicto de San José, carmelita.²⁴

La militància suposava el pas a la Sección Femenina i l'abandó de les organitzacions juvenils; continuava, però, el procés de socialització, ara d'un caràcter en-

24. *Levante* (16 octubre 1951).

cara més polític. A continuació relatarem quines eren les activitats que des de la Regiduria de Juventud es programaven per tal d'aconseguir socialitzar les xiquetes i joves en els ideals falangistes de dona. I ho farem diferenciant les dues etapes o períodes en què la seua història pot dividir-se, seguint les directrius del conjunt de la Sección Femenina.

La primera, que comprèn els anys quaranta i cinquanta, dedicarà una atenció prioritària a les afiliades enfront del conjunt de xiquetes i joves, i es caracteritzarà pel fort adoctrinament introduït en les activitats que duïen a terme. La segona, els anys seixanta i setanta, pretén exercir una major influència sobre el conjunt de les xiquetes, per a la qual cosa proposarà activitats on es potencia la vessant recreativa, i deixarà en un segon terme la doctrinal, encara que sense abandonar-la per complet.

a) Primera etapa

Representa un intent de conjugar l'adoctrinament de totes les xiquetes i joves a través de les *tardes de enseñanza* i la presència en centres de treball i estudi, amb una atenció especial a les considerades possibles futures militants de la Sección Femenina que es tradueix en la posada en peu d'una complexa estructura en la qual prenen especial relleu els signes externs de pertinença al grup: uniformes, cartilla de cotització, actes massius amb la presència de xiquetes. Proliferen les *casas de flechas* per tal de formar individualment les xiquetes; en aquestes s'impartien els plans de formació, al mateix temps que es desenvolupaven activitats recreatives.

Les *casas de flechas* eren, de manera simultània, un lloc de reunió de les afiliades i de captació d'afiliades noves, amb el reclam de l'existència d'un espai d'esplai on podien dur a terme activitats lúdiques, en un temps on eren molt escassos. El mateix recurs s'utilitza per aconseguir l'assistència als albergs,²⁵ residències o camps d'estiu, on es combinava descans i formació política. En les *casas de flechas*, les afiliades escolars, a més de la formació que rebien en companyia de la resta d'escolars a les pròpies escoles, assistien a les *tardes de enseñanza*, on se'ls impartien ensenyances de teatre escenificat, exercicis gimnàstics, activitats esportives, tall i patronatge, confecció de nines i treballs manuals, a més de les preceptives de formació politicosocial i religiosa. Una mostra d'aquestes activitats la trobem en el relat de la cloenda del curs 1952-1953 a la *casa de flechas* de la localitat de Silla, on «las flechas interpretaron un romance escenificado y realizaron diversos ejercicios gimnásticos de tablas adecuados a la edad de las niñas. Se jugaron 2 partidos de ba-

25. De la formació i activitats realitzades als *Albergues* en donarem compte més tard; van ser una de les instàncies més recordades per les assistents.

lonvolea y se inauguró una exposición de las labores realizadas por las flechas en las clases de corte y confección, muñequería y trabajos manuales».²⁶

Les escasses estadístiques que hi ha sobre les Joventuts sols ens permeten afirmar que tant la ubicació de les *casas de flechas* com de les seccions de Joventuts variaven cada any, tal vegada per la raó de manca de recursos de la Sección Femenina que apuntava Pilar Primo de Rivera quan demanava a l'alcalde d'Ontinyent una *casa de flechas* en la localitat:

La Sección Femenina se encuentra desde hace tiempo, *debido a su escaso patrimonio*, con un problema de difícil solución que es la falta de locales o habitaciones sobre todo en los pueblos, para desarrollar sus actividades y realizar nuestra tarea de formación en las pequeñas afiliadas a las Juventudes. Para solucionar esto hemos pensado que aquellas autoridades que construyan edificaciones, o en las ya existentes con destino a la 1ª Enseñanza no olviden en su proyecto a la Sección Femenina y en cada local destinado a estos fines nos destinen una habitación como «Casa de Flechas» para poder reunir a las niñas afiliadas fuera de la hora escolar y darles nuestra formación con las tardes de enseñanza. [...] No dudo que tengas en consideración este ruego que te hace la Sección Femenina y sepas comprender esta petición nuestra para que podamos seguir ampliando hasta el último pueblo nuestras enseñanzas cumpliendo con la Ley de Juventudes que nos dió el Caudillo.²⁷

D'entre els balanços que hem trobat, les úniques dades que ens proporcionen sobre *casas de flechas* i locals de les seccions de Joventuts són les següents:

TAULA 4

Any	Casas de flechas	Locals de les seccions de Joventud
1954 ²⁸	60	
1958	85	150
1960	81	133

26. *Levante* (1 agost 1953).

27. La cursiva és nostra. Carta de Pilar Primo de Rivera a l'alcalde d'Ontinyent de 25 d'abril de 1952, Arxiu Municipal d'Ontinyent, correspondència vària, 1952, document núm. 69. Reproduïm el document, íntegre, amb suport gràfic.

28. El 1954, hi havia 60 *casas de flechas*; el 1958, 85 (5 a la capital i 80 a la província), a més de 150 locals de joventuts organitzats amb 23 seccions a la capital i 175 a la província. En el curs següent, les *casas de flechas* eren 81 i hi havia organitzades 133 seccions de joventuts (informe de la delegada a València sobre el Servicio de Juventudes, *Levante* [16 gener 1954]).

Ara bé, malgrat les seues deficiències, les *casas de flechas* eren un lloc privilegiat per exercir el proselitisme, tal com reconeixia Elena Villalba, delegada provincial de la Sección Femenina, quan, el 1952, declarava: «Las filas de la Sección Femenina se nutren de niñas procedentes de Juventudes que realizan su ingreso a los 17 años. El ingreso directo, sin proceder de las Juventudes, sólo puede hacerse a través del SEU o del Servicio Social, con lo cual se garantiza una formación inicial política de la nueva afiliada.»²⁹

A més a més, les xiquetes i joves podien formar part dels grups de cors i de danses de la Sección Femenina, encara que en grups especials. Segons les seues pròpies dades sabem que als anys cinquanta hi havia al voltant de 16 cors de joventuts, 28 grups de danses de joventuts i 1 d'escolars:³⁰ El 1951, per exemple, hi havia al conjunt de la província 13 grups de danses amb 118 *flechas*, 12 a la capital, amb 103 *flechas*, i 3 d'escolars, amb 27 *flechas*.

b) Segona etapa

Fruit del canvi que es produeix a partir de 1958, dins de la Sección Femenina, les joventuts femenines veuen modificat el concepte de «formació política igual a adoctrinament», que havia predominat en la primera etapa, i que és substituït, de manera paulatina, pel de formació en la «manera de ser falangista», entesa com «ir formando su modo de ser con una moral vivida, día por día, en un ambiente de disciplina y camaradería, en donde a cada acto se le valore en un sentido capaz de calar en sus almas hasta conseguir en ellas ese cúmulo de virtudes que componen nuestro modo de ser».³¹

Els canvis afectaren, en primer lloc, l'estètica: es modificà el masculí uniforme per un altre de més femení: es reduïren les ocasions on es cantava el *Cara al Sol*, i s'abandonà l'obligada salutació amb el braç alçat.³² Per altra banda, les ense-

29. Declaracions d'Elena Villalba, delegada provincial de la Sección Femenina de la Falange a València, *Levante* (21 maig 1953).

30. Els cors corresponien a les poblacions d'Alcúdia de Crespins, Carcaixent, Faura, Montcada, Ontinyent; Villanueva de Castellón i València (10). Els grups de danses eren els de l'Alcúdia de Crespins, Faura, Carcaixent, Montcada, Ontinyent; El Palomar, Titaguas, València (15), Algemés (2), Benifaió, Chera, Loriguilla i Moixent. El d'escolars era el grup de danses de Requena, caixa 20, signatura 95, Cultura, Memorias, resum 1943-1951, ARV.

31. DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA, *Plan de Formación de las Juventudes*, Madrid, 1964, p. 15.

32. La raó d'abandonar de manera progressiva la salutació amb el braç alçat és la següent: «Por prestarse a confusiones que no atañen a lo fundamental de nuestra doctrina, y en cambio si puede perjudicarnos, queda suprimido el saludo brazo en alto, tanto por parte de los mandos como por parte de las niñas en todas las ocasiones», DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA, *Plan de Formación de las Juventudes*, Madrid, 1964, p. 16.

nyances de caràcter més polític es veurien sensiblement reduïdes: el treball se centrà en les activitats a l'aire lliure: organització de campaments i competicions esportives, estades en albergs, marxas, excursions, teatre infantil... També les *casas de flechas* i les seccions de joventuts s'unificaren i perderen la connotació falangista del centre de reunió. Així passaren a anomenar-se *cercles de joventuts* i es transformaren en llocs d'esplai i reunió per a les xiquetes de deu a disset anys, amb l'objectiu de «dar a las niñas una mayor soltura y refinamiento a su vida toda, como complemento de la formación recibida en la familia, en la Escuela o en el Colegio, en un ambiente alegre y femenino».³³

L'educació per a l'esplai ocupava la major part del temps que les xiquetes romanien als cercles. Així, el 1964 es recomanava a les instructores juvenils que la formació política es veuera reduïda a quinze minuts d'enfocament de temes religiosos o polítics, en què predominessin les activitats com ara confecció de murals, concurs de preguntes..., mentre que la major part del temps fóra ocupat per activitats recreatives, per a la qual cosa es crearen biblioteques, s'organitzaren sessions de cine, jocs de taula... L'influx ideològic era exercit de manera més subtil amb la selecció de llibres i pel·lícules, per exemple.

Malgrat haver-se desplaçat el centre d'interès de la minoria a la majoria de la joventut, no es va descuidar la formació específica de les afiliades, que seguia un acurat pla de captació, selecció i formació. I és que el dret de la Sección Femenina d'impartir les assignatures de les anomenades *escuelas de hogar*, a més de la formació política, en tots els nivells educatius li permetia seleccionar les que presentaven majors capacitats o afinitats amb els seus ideals, tasca considerada prioritària per a les instructores, a les quals s'encomanava que una vegada «ganada la confianza de las niñas en la clase, trataremos de irla incorporando (si lo merece) a nuestras actividades de los Círculos de Juventudes y Albergues, donde podrán completar su formación en un ambiente falangista».³⁴

La socialització realitzada en els cercles es veia complementada per la que, tal vegada, fóra la institució mitjançant la qual la Sección Femenina arribava més a les xiquetes i joves: els albergs. Dedicats a la formació de les joventuts en el seu temps d'esplai, hi podien assistir totes les xiquetes entre deu i disset anys, i permetien la realització de marxas, excursions, estades de caps de setmana i d'estiu. La seua finalitat era proporcionar-los la possibilitat de gaudir d'unes vacances a l'aire lliure, seguint tres punts bàsics: «vida en comunidad, vida en comunidad dentro de un orden; vida en la naturaleza».³⁵

33. DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA, *Plan de Formación de las Juventudes*, Madrid, 1964, p. 242.

34. DELEGACIÓN NACIONAL DE LA SECCIÓN FEMENINA, *Plan de Formación de las Juventudes*, Madrid, 1964, p. 279.

35. *Escuela de Hogar*, publicació trimestral, àlbum per a la mestressa de casa.

Per a l'assistència, s'establia una radical diferència entre els tres sectors en què s'enquadraven les xiquetes, i els torns estaven formats per afiliades (*flechas* i *luceros*), aprenentes i escolars, sense barrejar-se entre elles: la durada dels torns era d'un mes per a les afiliades i aprenentes, i de vint dies per a les escolars.³⁶ Els albergs destinats, amb preferència, a les xiquetes valencianes eren el Perú, a Ontinyent, i el de Chelva, encara que també acudien als de Nuestra Señora del Mar, a Benicàssim, a Palma de Mallorca, Poblet (Tarragona), Villanueva (Osca), Vallvidrera (Barcelona) i Vera de Bidasoa (Navarra), al mateix temps que xiquetes d'altres llocs acudien als d'Ontinyent i Chelva, per la qual cosa no es pot delimitar amb precisió la quantitat de xiquetes valencianes que assistien als albergs. De les dades existents als arxius, sabem que l'any 1951 hi assistiren 430 afiliades (*flechas*), 145 escolars, 40 aprenentes i 22 colones, mentre que el 1958 foren, respectivament, 150 afiliades, 350 escolars, 90 aprenentes i 125 alumnes d'*escuelas nacionales*; el 1959 passaren a ser un total de 1.500, sense especificar categories.

L'albergue que rebia una major quantitat de xiquetes valencianes era el Perú, a Ontinyent,³⁷ que no cessava al llarg de tot l'estiu en la seua activitat i rebia diferents torns. La descripció que se'n feia és la següent: «Es un edificio amplio, una casa solariega valenciana, donde el zócalo de azulejos armoniza con los muebles, típicos de nuestra tierra, donde abundan los jarrones de loza repletos de flores y de hierbas del monte. El albergue tiene también otras dependencias de estilo moderno, colonial; los dormitorios abiertos al horizonte de la sierra, el comedor circundado de terrazas, la salita apropiada para escribir, para pensar, para quedar en silencio y escuchar música, la biblioteca.»

En allò que fa referència a les activitats allí desenvolupades, destinades a escolars i aprenentes, i que són una bona mostra de les que es feien a la resta d'albergs, cal remarcar l'especial relleu que s'atorgava a la formació política (lliçons, maneig d'obres de José Antonio, realització de murals); a la vida a l'aire lliure (excursions, sessions de gimnàstica), i a les labors i als treballs manuals (retallables, figures de pelfa, fil d'aram o corda, trenat de pita i paper), manualitats amb les quals es muntava una exposició quan finalitzava el torn. A més a més practicaven bàsquet, voleibol, handbol, bitlles i jocs de taula, i la formació religiosa era força present, de manera que diàriament es resava el rosari i els precés vora la Creu dels Caiguts —davant la qual tots els matins es renovava la corona de flors teixi-

36. Pagaven 230 pessetes les afiliades i aprenentes pel mes d'assistència i les escolars per vint dies. Les empreses ajudaven a pagar les aprenentes, la Sección Femenina becava algunes *flechas* i els torns de les colones els pagava íntegrament l'Instituto Nacional de Colonización.

37. Podeu consultar, per tal d'aprofundir en el funcionament de l'alberg, M. Carmen AGULLÓ DIAZ, «L'Alberg Perú d'Ontinyent: un espai de formació de dones en el falangisme», ALBA (Servei de Publicacions de l'Ajuntament d'Ontinyent), núm. 13-14 (1999), p. 117-126.

da per les xiquetes— i, a més dels diumenges i festes de precepte, alguns dies se celebrava la missa.

Les xiquetes que hi assistien duïen, de manera obligatòria, un uniforme que consistia en una brusa camiserada blanca, falda i pantaló bombatxo rallat, blau i blanc, cosset, mocador i espadenyes vermelles, que els proporcionava un aspecte una mica *folklòric*. En els torns d'albergs destinats a les afiliades, les referides ensenyances de religió i política es veïen completades, durant l'anomenat *fuego de hogar*, amb xerrades sobre història de la Falange, la guerra, fets heroics de camarades, història d'Espanya, etc.³⁸

Tot plegat, en els models falangistes, el temps d'oci seria de manera preferent dedicat a la socialització de les xiquetes i joves, sense oblidar, però que, de manera obligatòria, rebien les corresponents ensenyances de «formación del espíritu nacional» (substituïda per «formació social i cívica» a partir dels seixanta), labors, tall i patronatge, cuina, economia domèstica, puericultura..., al llarg de tota la seua escolarització, des de primària fins a la universitat. La xarxa teixida per la Sección Femenina atrapava totes les dones des de ben menudes, encara que puguem qüestionar, i ara ens disposem a fer-ho, l'eficàcia de la seua acció educativa i socialitzadora.

2. La realitat: La Sección Femenina en la memòria

Una vegada explicat el discurs i la imatge que la Sección Femenina dona de si mateixa i del conjunt d'activitats destinades a formar les joves, cal esbrinar quin és el record que, a hores d'ara, resta en la memòria de les xiquetes i joves de la socialització política a la qual foren sotmeses, així com de les seues formadores (les dones falangistes). El primer fet que es constata és l'oblit en el qual ha caigut la pròpia organització: resulta força cridaner que no més setze dones del total de les dues-centes onze enquestades, manifesten haver tingut relació amb la Sección Femenina, i d'elles, onze durant el Servicio Social. És a dir, de manera majoritària, els records que les dones valencianes tenen al voltant de la Sección Femenina fan referència a la seua experiència en el Servicio Social i no a les activitats que, tant en l'àmbit d'allò que podem anomenar *educació no formal*, com dins de l'escola, realitzaren durant la seua infantesa. I és que els records escolars no resten units a la Sección Femenina, de manera que la gran majoria —llevat de les que cursaren

38. Les més grans que ho desitjaven i es considerava que estaven capacitades podien assistir als cursos de *mandos menores*, que pretenien formar *mandos de juventudes*, destinats a les *flechas* més grans, que feïen un curset de vint-i-un dies en règim d'internat, on s'impartien continguts de religió, política, pedagogia, cultura general, convivència social, música i els anomenats «especial del servicio».

batxillerat— consideren que mai no han tingut relació, dins de l'àmbit escolar, amb aquesta organització.

Encara que les mestres foren, en molts casos, delegades locals de la Sección Femenina, no són identificades com a tals. Es recorda, evidentment, les vesprades dedicades a les labors, però no els continguts polítics —a penes cap dona recorda fets relacionats amb la FEN—; i que quan es practicava esport, o s'era membre d'un grup de cors o danses, es deia que no «es feia política». Per altra banda, la terminologia falangista tan sols és utilitzada per tres dones, que parlen en concret de la seua assistència a l'*escuela de hogar*; no es parla, però de *casas de flechas*, de *tardes de enseñanza*, de delegades locals..., encara que algunes de les enquestades, per les declaracions que realitzen, és clar que tingueren una relació directa amb l'organització. Vegem-ne alguns testimonis:

[...] estuve desde los diez hasta los doce años, realizaba labores y cantaba, no estaba muy integrada en dicha Sección, a la cual no acudía con mucha frecuencia.

[...] hice el Servicio Social y alguna vez asistí a la Escuela de Hogar.

[...] asistía a charlas, Escuela de Hogar, en general me gustaba.

[...] participé en las Escuelas de Hogar, los campamentos de verano y los albergues. Fue positivo para la época porque gracias a ellas me iba de campamento. La gente no tenía recursos para organizarse unas vacaciones y por eso a muchas familias les beneficiaba.

Els espais que se citen, encara que de manera molt minoritària, són, principalment, albergs i campaments; entre les activitats, les de caràcter musical, i les càtedres (encara que tampoc no s'utilitza aquesta denominació):

[...] me daban clases de baile, las agrupaciones musicales estaban a cargo de la Sección Femenina. No recuerdo que me dieran ninguna clase de política.

[...] aunque mi padre no me dejó nunca afiliarme, participaba en Coros y Danzas.

[...] acudían al pueblo a dar clases de baile, enseñar a guisar, costura...

Recordem que el Servicio Social, que les dones realitzaven entre els setze i divuit anys, encara que no era obligatori, era un requisit imprescindible per obtenir el carnet de conduir, el passaport o un lloc de treball en l'administració pública. Estaven exemptes de realitzar-lo les dones casades, les religioses i les fadrines majors de trenta-cinc anys.

Concebut com l'equivalent al servei militar masculí, consistia en sis mesos de formació femenina: tres de caràcter teòric, amb continguts polítics, religiosos i de tasques domèstiques —es convalidava a les dones batxilleres—, i tres de treball pràctic en organismes designats per la Sección Femenina.³⁹ La vivència és, en molts casos, d'obligació, com un requisit imposat que calia complir per poder accedir a altres activitats més gratificadores («tuve que hacer el Servicio Social»; «tuve que hacer el Servicio Social para sacarme el carnet de conducir») i, per tant, es podia utilitzar qualsevol tretxa per tal de reduir al màxim el temps que s'hi destinava («el Servicio social lo hice durante el recreo del instituto porque mi profesora era hermana de la jefa de la Sección Femenina»; «sólo recuerdo que realicé una canastilla durante el Servicio Social»).

Una dona, però, té una vivència força original perquè relata que els van impartir una xerrada sobre educació sexual que va escandalitzar algunes assistents —«primero hice el Servicio Social (dos horas de clase), donde había una charla del médico sobre educación sexual; algunas se escandalizaron». No menys espontània és la reacció expressada per una altra dona, que, desitjosa de poder traure's el carnet de conduir, coneix que primer cal aprendre les tasques domèstiques i no torna:

Solamente tuve relación un día. Como quería sacarme el carnet de conducir pues me dijeron que tenía que ir a la Sección Femenina para que me dieran un certificado que ellas hacían, como que habías hecho el curso de la Sección Femenina. Entonces yo fui... era un local con una cocina y tal... y me dijeron que allí me tenían que enseñar a cocinar, coser, doblar la ropa, cosas así... Entonces yo me cabreé mucho y le dije que yo no quería aprender esas cosas. Ya no volví más. Tenía recién cumplidos los dieciocho años.

El balanç, per tant, ens resulta molt pobre. Escàs en quantitat i en qualitat. La minsa quantitat de dones que es recorden de l'organització femenina no fan referència, en cap cas, a la socialització política a la qual havien estat sotmeses de manera intensiva. I en allò que respecta a la imatge de les dones falangistes, només és expressada amb cert detall per cinc dones. Una és favorable a les falangistes perquè havia sentit dir que lluitaven per les dones («No tenía relación pero oía cosas sobre ellas. Parece ser que todo lo que hacían era bueno. Prometían muchas cosas. Ellas luchaban por nosotras»). Les altres quatre, en canvi, convergeixen a relatar un model de dona, en part coincident amb el que les pròpies falangistes havien dis-

39. El Servicio Social està basat en una activitat força semblant e establerta en l'Alemanya nazi, d'on va ser importat per Mercedes Sanz Bachiller, vídua d'Onesimo Redondo, que el va organitzar de manera independent a la Sección Femenina, fins que Pilar Primo de Rivera el va incloure en la Sección Femenina, per tal de controlar directament tot allò que feia referència a la formació de les dones.

senyat, i força crític respecte al seu atractiu. Així es remarca, per damunt de tot, el caràcter i l'estètica severa, acompanyats de la capacitat de donar ordres («Todas tenían un carácter muy fuerte»; «Mujeres muy mandonas, muy sargentos, con mucho genio. Llevaban siempre el pelo recogido con un moño o corto. No llevaban escotes ni ropa ajustada. Iban normalmente de oscuro y con faldas de la época —por debajo de la rodilla— y medias. Tengo una imagen de ellas como si fueran catequistas»), la seua inflexibilitat («Les dones eren quadriculades. Robots que tenien una funció concreta») i, en un cas, la crítica al model que presentaven, per antiquat i desfavorable a les dones. Tanquem precisament amb aquest record, estadísticament poc significatiu, però que tal vegada capti amb prou fidelitat la impressió que aquestes dones causaren, sobretot en els darrers anys del franquisme:

El recuerdo que tengo de las mujeres mandos de la Sección Femenina es muy malo, porque eran unas retrógradas pues no te enseñaban nada, todo lo contrario... Es que estaba la Sección Femenina única y exclusivamente para comerte el coco de que tenías que ser una buena esposa, que tenías que saber guisar, cocinar y servir a tu marido. Y a mi eso me parecía un fraude total y me parecía aprender el oficio de criada para servir a un señor... y no, yo no pasaba por ahí.

3. Les contradiccions entre la retòrica i la realitat

Som conscients de l'escàs material del qual podem disposar a l'hora d'establir comparacions entre el discurs de les dones falangistes i la seua influència en la societat, però també cal remarcar que, si bé la mostra no és gaire nombrosa, tal vegada la riquesa de l'estudi recaigui en aquest oblit, intencionat o no, que es produeix entre les dones enquestades, i que, precisament, reforça el sentiment d'amnèsia col·lectiva que ens havia animat a encetar la nostra investigació. Com és possible, continuem preguntant-nos, que una organització que durant més de quaranta anys ha intentat socialitzar el conjunt de les dones espanyoles en un model determinat de feminitat, que ha insistit fins a la sacietat a proporcionar-los una formació de caràcter falangista,⁴⁰ i que ha volgut apartar-les de l'àmbit públic, pugui restar en el més complet oblit?

Creiem que hi ha diverses respostes que, a falta d'una comprovació amb una mostra més àmplia, podem apuntar. En primer lloc pensem que la imatge que oferien les mateixes dones de la Sección Femenina era del tot contradictòria amb el model que oferien per a la majoria. Com hem apuntat, malgrat la seua insistèn-

40. No oblidem que Pilar Primo de Rivera, com a germana del fundador, era un referent obligat del sector més purista de la Falange, de les *camises velles*, que, encara que es va acomodar als beneficis proporcionats pel franquisme, no va renunciar mai als principis del nacionalsindicalisme joseantoniana.

cia en la feminitat, eren percebudes amb trets masculinitzats, imatge reforçada per la severitat de la seua aparença, pel seu uniforme, força masculí en colors i línies, pel fet de no maquillar-se i per la seua mala relació amb els homes. Aquesta incongruència, que podia, però, apropar a l'organització algunes dones independents, que no eren seduïdes per les propostes catòliques, resultava inacceptable o incomprendible per a la majoria, que les definia com a «virils», «mandonas»..., tot el contrari de la imatge femenina que desitjaven transmetre. Com a conseqüència, les falangistes no resultaven un model atractiu per a la majoria de les joves, que el rebutjaven i fugien de ser identificades amb elles.

Un segon factor que es viu com a contradictori és la incoherència entre la insistència de la Sección Femenina en la formació política, en especial en l'estudi dels principis falangistes i l'obra joseantoniana, dins d'un context, el de la mateixa societat franquista, que demanava la *despolítització* de la societat, i, més encara, en el cas de les dones, que eren apartades de l'àmbit públic, reservat als barons. No s'entén que una organització política —la Sección Femenina ho és d'un partit polític com Falange Española— negui que participa en política, fins i tot fent que el fet que les falangistes no participaven en política es consideri un valor i formi part de la concepció popular. Dificilment pot realitzar una socialització política eficaç una organització que presenta aquestes incoherències dins del seu mateix discurs i, més encara, entre discurs i pràctica.

Caldria també apuntar un tercer element, aquest de caràcter intern a la Sección Femenina, del qual les falangistes més compromeses són conscients: és el de la progressiva burocratització que es va estendre entre les pròpies *mandos*, cada vegada menys identificades amb l'ideari falangista i que es feien instructores per tal de tenir una certa independència personal i econòmica. Aquesta desideologització de les membres pot observar-se en aquesta nota redactada per la directora d'un alberg en finalitzar els torns de 1964: «Quizás hubiera podido sacarse más partido de todo si las mandos hubieran colaborado más en todas las actividades del curso, limitándose la mayoría de ellas a dar sus clases. Han actuado como profesoras pero no como mandos, siendo esto notado y comentado por las alumnas.»

Tal vegada no és aliena a aquesta burocratització la mateixa dificultat per tal d'entendre un discurs, el falangista, ple de frases fetes a penes intel·ligibles per la majoria de la població i que sols a base de repetició i memorització podien ser recordades. Recordem tòpics com el d'«Espanya es una unidad de destino en lo universal», repetit fins a la sacietat sense saber mai quin era el seu autèntic significat. Una metodologia que afavoria un aprenentatge amb escassa permanència en el temps que facilità un ràpid oblit dels conceptes, gens significatius per a l'aprenent.

Finalment, cal apuntar un component que hem considerat força important, com

és el de la preferència social pel model de dona presentat pel catolicisme, enfront del falangista.

El catòlic, més coherent, absolutament tradicional, donava resposta a les necessitats de reproducció de persones i ideològica del franquisme, sense caure en les contradiccions que les falangistes havien introduït en un intent de compaginar el model més tradicional amb el totalitari, innovador en aspectes com la introducció de l'educació física. Aquest desavantatge tal vegada siga més evident a València, per la seua situació particular, on la competència entre catòliques i falangistes es va resoldre clarament a favor de les primeres. Ací, mentre les dones enquestades, com hem vist, a penes recorden a la Sección Femenina i la seua ideologia, sí que recorden majoritàriament i gairebé unànimement la seua participació en activitats religioses realitzades dins i fora de l'escola, al mateix temps que reconeixen la seua pertinença a associacions com Hijas de María, Juventudes de Acción Católica, Juventud Obrera Católica.

Caldria recordar que en la València de l'arquebisbe Olaechea, aquest va teixir una autèntica xarxa d'institucions de caràcter educatiu i lúdic, en franca competència amb les falangistes. A les seues colònies d'estiu assistien moltes més xiquetes que als albergs; les associacions catòliques comptaven amb més afiliades i eren més actives que les falangistes, i les seues campanyes religioses tenien més suport que les polítiques; així es convertiren en una manera d'oferir alternatives per al temps d'esplai que eren més ben admeses per una societat com la valenciana, on l'adhesió al catolicisme, per unes raons o unes altres, compensava socialment més que la identificació amb el falangisme.

Resten, però, encara força matisos per posar en relleu. Nosaltres només hem volgut assenyalar algunes de les contradiccions que trobem en el procés de socialització de les joves valencianes en el model falangista i que, a hores d'ara, ens semblen prou suggeridores per seguir aprofundint-hi.